

4. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов: Антология концептов, Волгоград, 2005.
5. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода и концептов//Научные труды Центроконцепта. Вып.1, Архангельск., 1997.
6. Попова З.Д., И.А Стеркин. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку: Антология концептов. 2005, Волгоград
7. И.П.Магидович. История географических открытий. М., 1969. 285 б.
8. Марко Поло. Путешествие. Ленинград, 1940.
9. Майзель С.С. Изафет в турецком языке [Текст] / С.С.Майзель. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 187 с.
10. Махмуд Кашгари. Девони луготит турк. Г.Абдурахмонов ва Муталлибовлар иштироки ва тахрири астида. 3-том, -«Фан» Ташкент, 1967. 404-405бб.

Рецензент: ф.и.к., доцент Н.Р.Жапаров

УДК 81'33

Ниязова Гульзина Таштанбекована
Магистрант КГУ им. И.Арабаева

НАРЫН ОРОНИМИЯСЫНЫН ТАРЫХЫЙ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ НАРЫНСКОЙ ОРОНИМИИ

HISTORICAL EVOLUTION OF NARYN ORONIMIA

Аннотация: Макалада, негизинен, Нарын оронимиясында жолугуучу жер-суу аталыштарынын тилдик өзгөчөлүктөрү лингвистикалык планда кеңири талдоого алынды. Белгилүү болгондой эле оронимдер тилдик курамдын байыркы катмарын сактап калуу менен биргеликте элдин тарыхый калыптануусу, басып өткөн жолу жана менталдуулугу менен тыгыз байланышта болуп келет. Ошондуктан аталган макалада оронимдердин составындагы байыркы лексемалар тилдин концептуалдук негизин түзгөн система катарында ар тараптан изилдөөгө алынды.

Аннотация: В этой статье анализируются, в лингвистическом плане, специфические особенности древних оронимов на примере нескольких местных названий в системе оронимического ареала Нарын. Общеизвестно, что оронимы представляя собой древнюю систему лексического фонда языковой структуры как таковой и тесно связаны историческим формированием культуры, лингвистической ментальности носителя. Оронимы являются историческими словами, сохранившие более древние значения до сих пор. Следовательно в этой статье анализируются, в первую очередь, концептуальные основы оронимов киргизского языка на примере оронимии Нарын.

Annotation: These articles exoplanet or usually focus on one specific Kyrgyz oronyms, for example several local toponyms of area Narun. If course, place names (certain, oronyms) very historical words and continuing ancient relicts Kyrgyz language. It also provides the reader a glimpse at Kyrgyz history and culture through Kyrgyz oronyms. In addition to the new examples

created exclusively for this articles, we also included brief explanations pertaining to Kyrgyz history and culture in connection to different names, for example in place names.

Түйүндүү сөздөр: ороним, ареал, этноним, лингвистикалык маданий аспект, психолингвистикалык, дүйнөтаануу, семантика, семантикалык система.

Ключевые слова: ороним, ареал, этноним, лингвистический культурный аспект, психолингвистический, миропонимание, семантика, семантическая система.

Keywords: toponym, etymon, area, concept, ethnic culture, linguistically culture aspect, psycholinguistics, perception of the world, stored in the memory, semantic nuclear.

Нарын оронимиясы ар түрдүү тилдерден сакталган бирдиктерди жана жалпы түрк тилдериндеги сейрек кездешүүчү тилдик элементтерди өз курамында сактаган бай система болуп саналат (11). Нарын аймагынын территориялык алкагында байыркы тилдик катмарлардан бири болуп байыркы түрк тилдик катмары да эсептелинет. Эски түрк катмарынын ичине кире турган топонимдердин этимологиялык анализи кыргыз тилин диахроникалык жактан изилдөөгө өтө зор салымын кошо алат. Төмөндө Нарын аймагынын жер-тоо аталыштар системасындагы кээ бир оронимдердин этимологиялык планына көңүл бурабыз.

Тилдик өңүттөн, анын ичинде, ономастикалык алкактан алып караганда, Нарын жергесинин оронимиясы кыргыз тилинин ажырагыс бир бөлүгү болуу менен бирге, нечендеген кылымдардан бери жашап келген кыргыз тилинин өсүп-өнүгүү жолун, өзгөчөлүктөрүн, ономастикалык (анын ичинен оронимиясын) мыйзам ченемдерин ачып көрсөтөт. Ушул жагдайдан ой-жүгүрткөндө Нарын топонимдеринин табият-сырын терең таанып билүүгө салым кошо алат.

Бүгүнкү күндө коомдук өнүгүштүн натыйжасында жергиликтүү элдин жер-тоо аттарын колдонууга максаттары өзгөрдү. Ага байланыштуу Кыргызстандын, анын ичинде Нарын аймагынын да көптөгөн жерлердин аттары унутулуп бара жатат. Эмгекте унутулуп бара жаткан тоо аттарынын мааниси, структуралык курамы, этимологиялык негиздери иликтөөгө алынгандыктан, мындай көрүнүш кыргыз этномаданий карым-катнаштарын аныктоого, кыргыз тилинин тарыхый өнүгүш этаптары иликтөөгө көмөкчү факт – материалдарды бере алат.

Нарын аймагынын жер-тоо аттарынын курамында оронимдердин бардык түрлөрү жолуга тургандыгы изилдөөбүздүн жүрүшүндө белгилүү болду (1,3). Узак мезгилдер бою колдонулгандыктан тарыхый жана лингвистикалык жактан көптөгөн өзгөрүүлөрдү башынан өткөрөт. Ал эми микрооронимдер жергиликтүү географиялык өзгөчөлүктөрдөн улам пайда болуп, бат-бат өзгөрүп, зат атоочтордун жалпы түрү менен энчилүү аттардын ортосундагы катмарга кирет. Окумуштуулардын көз караштары боюнча тоо аттары – оронимдер эски уңгуларды сактайт. Ошондуктан тарыхый жактан каралышы абдан маанилүү (7).

Оронимия география, тарых, этнография сыяктуу илимдер менен тыгыз байланышта болуп өнүгүп келет (33). Оронимиянын биздин тилибиздин тарыхын, диалектологиясын, географиясын тарыхый жактан изилдөөдө мааниси чоң. Ошондуктан Нарын аймагынын жер-тоо аттарынын грамматикалык жактан каралышы абдан маанилүү. Нарын аймагынын жер-тоо аттарындагы географиялык маалымдуулуктун негизин элдик географиялык терминдер түзөт. Ала турган болсок ак жана кара атрибутивди компоненти оронимдердин составында жолугары белгилүү. Кыргызстандын ошондой эле жалпы түрк элдеринин оронимикасындагы активдүү **ак** форманты жөнүндө түркологдордун бир пикирге келүүсү байкалбайт. Ак топоформантын А.П. Дульзон (15), А. Абдрахманов (1), Л. Донидзе (13), О. Молчанова (21),

К. Конкобаев (20) ж. б. өң-түстү билдирүүчү сын атооч маанисиндеги оронимдердин курамында жолугуучу активдүү компонент катарында мүнөздөшөт. Ал эми Н. Жапаровдун кийинки мезгилде жарыяланган изилдөөлөрүндө **ак** ороформанты активдүү жана түрк тилдериндеги кылымдар бою калыптанган ороформант катарында берилип, ал өң-түс менен байланышпагандыгын айтат. Н. Жапаровдун пикири боюнча азыркы мезгилде жалпы эле түрк элдеринин Оронимиясында жана Кыргызстандын аймагында кеңири жолугуучу **ак** ороформанты агын, ак “суунун агымы, агуу” жана -ын байыркы түрк тилдериндеги сөз жасоочу аффиксинен куралган деген пикирин билдирет. Ошондой эле окумуштуу составында **ак** ороформанты болгон оронимдер көбүн эсе ак, же болбосо тунук суулар үчүн эмес, тез аккан киргил дарыялар үчүн колдонула тургандыгын айтып Кыргызстандын оронимиясынан мисалдарды келтирет. Изилдөөчү өз оюн бекемдөө үчүн А. Н. Кононовдун түрк тилдериндеги **ак** жана **кара** топоформанттары жөнүндө айткан пикирине таянат. Анткени аталган окумуштуу түрк элдеринин Оронимиясына мүнөздүү болгон **ак** топоформанты көбүн эсе “киргил, тунук эмес суу объектилерин атоо, белгилөө үчүн колдонулса, ага антонимдик маанидеги дагы бир активдүү кара топоформанты, тескерисинче, тунук, жерден кайнап чыккан булактарды атоодо пайдаланылат” деп илимпоз өз оюн жыйынтыктайт (20,57-86). Биздин пикирибизче **Кара-Тоо – Ак-Тоо** сыяктуу оронимдердин составында аталган компоненттин жолугуусу тоолордун гидронимдер менен терең байланышта экендигинен кабар берет.

Биздин оюбузча, Нарын оронимиясынын негизги катмарларына таандык болуп саналган **ак** компоненти түрк тилдериндеги фонетикалык жана тарыхый лексикалык абалды чагылдыруу менен, азыркы мезгилде тилчи-окумуштуулар үчүн орду толгус лингвистикалык факт катарында кызмат кылат. Ошондой эле кылымдар бою активдүү колдонууда болуп келген ак топонимикалык лексемасы фонетикалык жактан олуттуу адаптацияга учуроонун негизинде семантикалык жактан да жылышууга дуушар болгон. Махмуд Кашгаринин эмгегинде талдоого алынган оронимдердин катарында агын тополекемасы да жолугат. Улуу чыгыш таануучу «агын» лексемасын суу объектилерин мүнөздөөчү компонент катарында талдоого алган (24). Мисалга ала турган болсок, **ак//аг** оролексемасы Нарын оронимиясында эч кандай чектөөлөрсүз колдонууда болгон атрибутивдик компонент катарында арбын жолуккан топоформант катарында мүнөздөөгө болот. Мисалы, Нарын суу аталыштар системасында оронимдик катарда **ак//аг** тополекемасынын катышуусу менен жасалган топонимдин катыштык көрсөткүчү Кыргызстандын башка чөлкөмдөрүнө салыштырмалуу бир кыйла жогору. Мисалы, **Ак-Дала, Ак-Тоо, Ак-Бата, Ак-Кыр** оронимдери өтө көп учурай турган оронимдерди мүнөздөйт. Белгилеп кете турган жагдай татаал оронимдердин составында жолугуучу ак топоформанты кыргыз оронимдеринен фонетикалык жактан айырмаланып акак формасында жолугат жана экинчи компоненттин башкы тыбышына олуттуу таасир көрсөтө алат. Мисалы, **Акак-Тор, Акак -Кыр, Акак-Тар** ж. б.

Ошондой эле Нарын оронимиясындагы байыркы түрк катмарына тиешелүү болуп саналган татаал оронимдер да каралат. Мисалы үчүн, Кыргызстандын аталыштарында **АК-Тор** топоними, көбүн эсе өрөөнүндөгү, тоо этектериндеги анчалык чоң эмес өзөндүн аталышы менен байланышкан. Кыргызстандын оронимиясында **ак** атрибутивдик компоненти өтө көп кездешет деп бүтүм чыгарууга болот. Ошондой эле Кыргызстандын оронимиясында ак атрибутивдик компоненти арбын жолуга тургандыгын кыргыз тилчилери белгилешкен (21,49-52). Бирок ошол эле мезгилде Нарын жер-суу аталыштарында ак атрибутивдик маанидеги топоформанты арбын жолуга тургандыгы тастыкталат.

Биз жогоруда белгилеп кеткендей эле, түрк тилинде сүйлөгөн элдердин Оронимиясында жолугуучу «ак», «кара» топоформанттары жөнүндө В.Н. Кононов өз учурунда мындай деген пикирин билдирген: «ак компоненти менен белгиленүүчү суулар көп учурда тунук эмес, киргил суу катарында жолукса, «кара» сын атоочтук маанисиндеги компонентке ээ болгон суу объектилери тескерисинче тунук болот. Мына ошол себептүү ак сын атоочтук бөлүгү бар оронимдер кардын эрүүсүнөн пайда болгон киргил сууларды атаса, кара атрибутивдик компоненти менен жасалган оронимдер тескерисинче жердин терең түпкүрүнөн кайнап чыккан тунук булактардын суусун мүнөздөп көрсөтөт» (11,83-85). Албетте, белгилүү түркологдун мындай чечими бекеринен эмес экендиги баарыбызга түшүнүктүү. Анткени Кыргызстандын жана Нарын чегинде ак атрибутивдик компоненти менен белгиленген жер-суу аттары азыркы күнгө чейин кеңири колдонулат. Биздин изилдөөбүздүн жүрүшүндө В.Н. Кононовдун айткан пикири чындыкка жакын экендигине көп жолу күбө болдук. Бирок, дагы бир жолу өз оюбузду бекемдөө иретинде айтарыбыз, ак активдүү оролексемасы кыргыз, тилинде гана эмес, жалпы эле түрк тилинде сүйлөгөн элдердин оронимиясында азыркы күнгө чейин активдүүлүгүн жоготкон жок. Ошондуктан, азыркы түрк тилиндериндеги жер-суу аталыштарында *ag* фонетикалык варианты көп кездеше тургандыгы мыйзам ченемдүү.

Дүйнө жүзүндөгү бардык тилдерде сырттан кабыл алынган сөздөр бар экендиги талашсыз (1). Чындыгында, лексикалык составында башка тилдерден оошкон сөздөрү жок, бардыгы тең өзүнүн төл сөздөрү деп эсептеле турган бир да тил болушу мүмкүн эмес. Бир катар тилдер дүйнөдөгү башка тилдердин лексикасынын толукталышына көбүрөөк таасир этип, сөздөрдүн да ошончолук деңгээлде мол кабыл алышына себепкер болуп келгендиги белгилүү (7,36). Ошондуктан коңшулаш Тажикстандын оронимиясында да Ак-Кыр, Ак-Тоо сыяктуу оронимдер арбын жолугат.

Адабияттардын тизмеси:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе 1990.479с.
2. Азымов П. Туркмен дили (соз йасайжы гошулмалар),1950, шгабат
3. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в оронимии горного Алтая//Оронимика Востока. М.,1969.
4. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва 1960.246с
5. Батманов И.А. Источники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии// Источники формирования тюркских языков средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе 1966.359с.(5-22).
6. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. Фрунзе 1985.506б.

Рецензент: ф.и.к., доцент Н.Р. Жапаров